

## XULQ-ATVOR OMILLARINING AHOLI SALOMATLIGIGA TA’SIRI BILAN BOG‘LIQ XAVFNI BAHOLASHNING USLUBIY MASALALARI

Daminov Boltaboy Xolmuminovich

*O‘zbekiston Respublikasi Sanitariya-Epidemiologik Osoyishtalik Va Jamoat Salomatligi Xizmati Samarqand Viloyati Boshqarmasi Narpay Tuman Bo‘lim Boshlig‘i*

**Annotatsiya:** *Xulq - atvor omillarining sog‘liqqa ta’siri bilan bog‘liq bo‘lgan xavfni yarim miqdoriy baholash algoritmi va usullari taklif etiladi, bunda faktor-javob aloqasini miqdoriy parametrlash uchun ma’lumotlar etarli emas. Ushbu omillarga, birinchi navbatda, mas’uliyatsiz tibbiy va gigienik xatti-harakatlar, ish va dam olish rejimining buzilishi, uyqu va uyg‘onish kiradi. Xavfni yarim miqdoriy baholash har bir baholangan xulq-atvor omili uchun xususiy ball shkalalarini ishlab chiqishni, ball ballarini birlashtirish usulini tanlashni, salbiy ta’sirlarning og‘irligini aniqlash usulini tanlashni va xavf matritsasini shakllantirishni o‘z ichiga olishi ko‘rsatilgan. "Mas’uliyatsiz tibbiy xulq-atvor" omili misolida, sog‘liqning buzilishi ehtimolining xususiy va integral indekslarini hisoblashda foydalanish uchun omilning individual tarkibiy qismlarining xavf potentsialini ball bilan tavsiflash usuli ko‘rsatilgan. Quyidagi tarkibiy qismlar hisobga olinadi: a) shifokorga o‘z vaqtida murojaat qilish; b) profilaktik tekshiruvlardan o‘tish amaliyoti; v) muvofiqlik (shifokor tomonidan belgilangan davolanishga rioya qilish); D) shifokorning retseptisiz dori-darmonlarni qabul qilish; e) shifokordan boshqa birovga dori-darmonlar va davolash usullari to‘g‘risida tavsiyalar olish. EHMni baholash bosqichida foydalanish uchun individual darajadagi xulq-atvor xavf omilini tahlil qilishning mantiqiy sxemasi taklif etiladi. Ekspozitsiyani tavsiflash uchun ishlatiladigan asboblar to‘plami shaxs yoki guruh tomonidan amalga oshiriladigan xulq-atvor naqshlarining o‘ziga xosligi va barqarorligini baholashga imkon berishi kerakligi ko‘rsatilgan. Xulq - atvor omillarining ta’siri bilan bog‘liq bo‘lgan sog‘liq uchun xavflarni yarim miqdoriy baholash uchun matritsa tavsiya etiladi, bu ikki turdagi tavsiflovchilarni birlashtiradi-bu yarim miqdoriy ehtimollik va zararli ta’sirning og‘irligini baholashni tavsiflaydi.*

**Kalit so‘zlar:** *sog‘liq uchun xavf, xavfni yarim miqdoriy baholash, xulq-atvor omillari, salbiy ta’sirlarning og‘irlilik koeffitsienti, ta’sirni baholash, xavf matritsasi.*

Sog‘liqni saqlash sohasidagi individual xatti-harakatlar bilan bog‘liq xavflarning oldini olish bugungi kunda sog‘liqni saqlash sohasidagi eng muhim global vazifalardan biri bo‘lib tuyuladi. Buning sababi shundaki, dunyodagi o‘lim holatlarining yarmidan ko‘pi (63 %) xulq - atvor xavf omillari, xususan tamaki iste‘mol qilish, zararli ovqatlanish, jismoniy faoliyatning etishmasligi va zararli spirtli ichimliklarni iste‘mol qilish bilan belgilanadigan yuqumli bo‘lmagan kasalliklarga sabab bo‘ladi.

O‘zgaruvchan xulq-atvor xavf omillari butun dunyo bo‘ylab o‘smirlar kasalligi va o‘limining shakllanishiga katta hissa qo‘shadi [1], shuningdek, oilaviy turmush tarzi bilan bir qatorda, asosan, rus bolalari va o‘smirlarining sog‘lig‘ini belgilaydi.

Turli omillar bilan bog‘liq sog‘liqni saqlash o‘zgarishini monitoring qilish, baholash va bashorat qilish muammolarini hal qilish uchun eng munosib vosita bugungi kunda an’anaviy kimyoviy omillardan tashqari, mikrobia tabiat, turmush tarzi va boshqalarni, shu jumladan xavfni baholash, xavfni xabardor qilish va xavfni boshqarish [2].

Xulq-atvor omillarining individual salomatlikka ta'siri bilan bog'liq xavfni baholash-bu ma'lum vaqt davomida shaxsning xulq-atvori bilan bog'liq omillar ta'sirida ma'lum bir og'irlikdagi salbiy sog'liq o'zgarishlarining rivojlanish ehtimolini aniqlashdir [3]. Bu talabga ega: a) aholi salomatligini boshqarish samaradorligiga maksimal darajada ta'sir ko'rsatadigan ustuvor omillarni belgilashda; b) sog'liq sohasidagi xavfli xatti-harakatlar bilan bog'liq inson salohiyatini yo'qotishni minimallashtirish choralarini rejalashtirish; v) hududdagi tibbiy-demografik vaziyatni prognoz qilish; D) xavfning asosiy kontingentlarini aniqlash va fuqarolarning o'zini o'zi saqlash xatti-harakatlarining past darajasi bilan bog'liq zararlarning oldini olishga qaratilgan ijtimoiy va profilaktika dasturlarini ishlab chiqish.

Muayyan xulq-atvor amaliyotlari (chekish, spirtli ichimliklarni suiiste'mol qilish, irratsional ovqatlanish, jismoniy harakatsizlik va boshqalar) tomonidan shakllantirilgan sog'liq buzilishlari xavfini baholash natijalari sog'liqni saqlash markazlarida, sog'liqni saqlash va profilaktika bo'yicha maslahat xonalari tarmog'i orqali sog'liqni saqlash tizimida amalga oshiriladigan kasalliklarning individual oldini olish dasturlarini ishlab chiqishda ishlatilishi mumkin. shuningdek, umumiy amaliyot shifokorlari, ustaxonalar faoliyati doirasida shifokorlar, pediatrlar.

Hozirgi vaqtda mahalliy gigiena fanida spirtli ichimliklarni iste'mol qilish, chekish, jismoniy faollikning past darajasi va irratsional ovqatlanish kabi xulq-atvor omillari bilan bog'liq xavfni miqdoriy baholash masalalari yaxshi ishlab chiqilgan [4]. Biroq, xulq-atvorning bir qator muhim xavf omillariga kelsak, ularning sog'lig'ining buzilishi bilan bog'liqligini parametrlash va shunga mos ravishda ularning paydo bo'lish xavfini miqdoriy baholashga imkon beradigan etarli ma'lumot to'planmagan. Ushbu holatlarda xavfni yarim miqdoriy yoki sifatli baholashni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Xulq-atvor omillarining sog'liqqa ta'siri bilan bog'liq bo'lgan xavfni baholashning uslubiy yondashuvlarini takomillashtirish, bunda xavfni miqdoriy baholash mumkin emas va bu ishning maqsadi hisoblanadi.

Dastlabki ma'lumotlar va uni olish yondashuvlaridagi farqlarga qaramay, xavfni miqdoriy, yarim miqdoriy va sifat jihatidan baholash o'zaro bog'liq bo'lgan to'rtta bosqichni amalga oshirishni o'z ichiga oladi: 1) xavfni aniqlash; 2) "omil-effekt" bog'liqligini baholash; 3) ekspozitsiyani baholash; 4) xavfning xususiyatlari

Xavfni aniqlash bosqichi har doim qolganlardan oldin bo'lib, odamda (odamlar guruhida) sog'liqning buzilishini shakllantirishi mumkin bo'lgan zararli omillar yoki omillar (xavflar) darajasining to'liq ro'yxatini belgilashga qaratilgan; muhim organlar va tizimlarni yoki sog'liq buzilishlarining turlarini aniqlash, ta'sirlangan tadqiqot guruhini aniq aniqlash va ta'sir qilish stsenariylarini shakllantirish (ya'ni, sog'liq buzilishi mumkin bo'lgan sharoitlar). Sog'liqni saqlash xavfini yarim miqdoriy va sifatli baholash doirasida xavfni aniqlash bosqichida qo'llaniladigan asosiy usullar statik tahlil, ilmiy tadqiqotlar natijalarining meta-tahlili, tizimlashtirish, yo'naltirilgan sotsiologik tadqiqotlardir.

Xavfni baholash tartibiga qanday omillarni kiritish kerakligi haqidagi savolga javob ma'lum bir tadqiqotning maqsad va vazifalari bilan belgilanadi.

Shunday qilib, AQShda 1984 yildan beri sog'liqni saqlash uchun xulq-atvor xavf omillarini o'rganish bo'yicha milliy tizim (xulq-atvor xavf omillari omon qolish tizimi) mavjud. Aholining telefon orqali so'rovi yordamida (yillik namuna hajmi - barcha 50 shtatda, Kolumbiya federal okrugida va Orol hududlarida 400 mingdan ortiq kishi) - fuqarolarning turmush tarzining o'ziga xos

xususiyatlari bilan bog‘liq sog‘liq uchun xavf omillarining tarqalishi to‘g‘risida ma‘lumotlar to‘planadi. Ushbu omillar qatoriga, birinchidan, respondentlarning ijtimoiy-demografik xususiyatlari - jinsi, yoshi, irqi, daromad darajasi, oilaviy ahvoli va boshqalar kiradi. Ikkinchidan, o‘z-o‘zini himoya qilish xatti-harakatlarining turli jihatlari-jismoniy faollik, uyqu xususiyatlari, tamaki chekish, spirtli ichimliklarni iste‘mol qilish, emlash (xususan, grippga qarshi emlash), xavfsizlik kamarlaridan foydalanish, shifokorlarga tashrif buyurish (shu jumladan mammografiya, bachadon bo‘yni saratoni skriningi, prostata saratoni va kolorektal saraton, OIV testlari/ OITS), dietada tuzdan foydalanish, jinsiy xatti-harakatlar. Uchinchidan, shaxs hayotining ijtimoiy-psixologik kontekstlari-stress omillari va hissiy qo‘llab-quvvatlash, hayotdan qoniqish [2].

Sog‘liqni saqlash uchun xulq-atvor xavf omillarining keng doirasi xususiy tadqiqotlar yoki mahalliy namunalar orqali tahlil qilinadi. Masalan, saraton kasalligidan omon qolgan odamlarning sog‘lig‘i uchun xavf omillarini o‘rganishda Quyoshdagi xatti - harakatlarning o‘ziga xos xususiyatlari (sun protection behaviors) hisobga olinadi [3], ortiqcha vaznning xulq - atvor determinantlarini tahlil qilishda-bo‘sh vaqtlarida televizor ko‘rish va kompyuterdan foydalanish davomiyligi, nafas olish kasalliklari xavfini ko‘rib chiqishda-passiv chekishga moyillik.

Miqdoriy protsedura doirasida baholab bo‘lmaydigan sog‘liq uchun eng muhim xulq-atvor xavf omillari quyidagilardan iborat: 1) mas‘uliyatsiz tibbiy xatti-harakatlar; 2) mas‘uliyatsiz gigienik xatti-harakatlar; 3) ish va dam olish / uyqu va uyg‘onish rejimining buzilishi; 4) shaxsiy va maishiy gigiena qoidalariga rioya qilmaslik.

Xavfni yarim miqdoriy yoki sifatli baholashda "omil-effekt" qaramligini baholash bosqichini amalga oshirish uchun xulq-atvor omili sog‘liqqa qanday ta‘sir qilishini bilish kifoya va u qanchalik aniq bo‘lsa, sog‘liq buzilishining namoyon bo‘lishi ehtimoli shunchalik yuqori bo‘ladi. Masalan, M. Y. Surmach [8] ayolning homiladorlikdan oldin va homiladorlik paytida o‘zini o‘zi himoya qiladigan profilaktika faoliyatining past darajasi (xulq-atvor omili) yangi tug‘ilgan chaqaloqning sog‘lig‘iga salbiy ta‘sir ko‘rsatishini isbotlaydi (javob). Xususan, prenatal tayyorgarlikdan to‘liq o‘tgan ayollar orasida intrauterin infeksiya foizi homiladorlikka umuman tayyorgarlik ko‘rmaganlarga qaraganda ancha past ekanligi aniqlandi (mos ravishda 0,2% va 4,6%). Yuqoridagi ma‘lumotlar onaning profilaktik faoliyatining yangi tug‘ilgan chaqaloqning sog‘lig‘iga ta‘siri bilan bog‘liq xavfni sifatli baholash uchun asos bo‘lishi mumkin.

Faktor-effektga bog‘liqlikni baholash bosqichidagi muhim nuqta-bu salbiy ta‘sir ehtimolini baholash, ekspert tomonidan amalga oshiriladi, ya‘ni.etarlicha sub‘ektiv. Odatda uchta (past, o‘rta va yuqori) yoki beshta (juda past - hodisa deyarli hech qachon sodir bo‘lmaydi, past - hodisa kamdan - kam uchraydi, o‘rtacha - hodisa ehtimoli taxminan 50 %, yuqori - hodisa sodir bo‘lishi mumkin, juda yuqori-hodisa deyarli sodir bo‘ladi) ehtimollik darajasi.

Xulq-atvor xavf omillariga kelsak, salbiy ta‘sir ehtimolini baholash uchun xavf omillari tarkibiy qismlari ro‘yxatini, har bir komponentning sifat bahosini (rasmiylashtirilgan so‘rov davomida aniqlanadi, masalan, so‘rovnoma), shuningdek har bir komponentning miqdoriy bahosini o‘z ichiga olgan ehtimollik matritsalaridan foydalanish tavsiya etiladi.ballar.

Masalan, "tibbiy xulq-atvor" omilining tuzilishini quyidagilarni o‘z ichiga olgan holda tasavvur qilish mumkin: a) shifokorga o‘z vaqtida murojaat qilish; b) profilaktik tekshiruvlardan o‘tish amaliyoti; v) muvofiqlik (shifokor tomonidan belgilangan davolanishga rioya qilish); D) shifokor retseptisiz dori-darmonlarni qabul qilish; e) dori-darmonlar va davolash usullari to‘g‘risida kimga

murojaat qilish- keyin, shifokordan tashqari. Har bir komponentning" xavfli " to'ldirilishi (salbiy ta'sir ehtimoli) shaxsning so'rovi natijalariga ko'ra aniqlanadi.

Ushbu protsedura uchun zararli ta'sirning og'irligini aniqlash muhim ahamiyatga ega, ya'ni.sog'liq buzilishining og'irligi. Ushbu muammoni hal qilish uchun siz Rossiya federatsiyasi sog'liqni saqlash va ijtimoiy rivojlanish vazirligining buyrug'i bilan tasdiqlangan inson salomatligiga etkazilgan zararining og'irligini aniqlash uchun tibbiy mezonlardan foydalanishingiz mumkin [3], buning asosida sog'liqning buzilishi og'ir, o'rta va engil bo'linadi. Salbiy ta'sirlarning og'irligini baholash uchun muqobil yondashuvlar mavjud. Masalan, M. Y. Sinker va boshqalar. [6] og'irlik koeffitsientini aniqlash muammosi median daraja usuli yordamida ekspert baholari yordamida hal qilinadi. Natijada, kasalliklarning ayrim sinflarini ifodalovchi 200 ta kasallik uchun (ICD-10 asosida hosil bo'lgan) 0,1 dan 1 gacha bo'lgan og'irlik koeffitsientlari qo'yiladi. Shuningdek, engil, o'rtacha va yuqori darajadagi kasalliklarni aniqlash uchun tarqalish ko'rsatkichlaridan foydalanish mumkin.

Ushbu kasalliklar tufayli turli kasalliklar va o'limlar. "Natural breaks" usuli bilan o'lim holatlari sonining kasallik soniga (1 ming kishiga 1 ta holat) nisbati bo'yicha butun qiymatlar to'plami ko'rsatilgan uchta guruhga bo'linadi [7].

Ekspozitsiyani baholash natijasi-bu shaxsning o'ziga xos xulq-atvor xavf omiliga ta'sir qilish o'lchovini aniqlash yoki o'rganilayotgan guruhda ushbu omilning tarqalish darajasini aniqlash. Xulq-atvor xavf omillari ta'sirini baholash uchun siz ilgari o'tkazilgan sotsiologik tadqiqotlar natijalarining ikkilamchi tahliliga yoki o'zingizning tadqiqot materiallaringizga tayanishingiz mumkin. Xavfni yarim miqdoriy baholash uchun miqdoriy an'analarda so'rov o'tkazish usullari, masalan, tarqatma so'rov yoki rasmiylashtirilgan intervyu usuli bilan tadqiqotlar o'tkazish tavsiya etiladi.

Tadqiqot vositalari nafaqat xulq-atvor omilining hozirgi ta'siri haqida tasavvurga ega bo'lish, balki shaxs yoki guruh tomonidan amalga oshiriladigan xulq-atvor naqshlarining o'ziga xosligi va barqarorligini baholashga imkon berishi kerak.

#### ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Zaytseva N. V., may I. V., shur P. Z. hozirgi bosqichda aholi salomatligi xavfini tahlil qilish // Rossiya Federatsiyasi Sog'liqni saqlash. - 2013. - № 2. 20-24 betlar.

2. Inson salomatligi uchun individual xavflarni baholash uchun salbiy javoblar ehtimolini hisoblashda uslubiy yondashuvlar / N. V. Zaytseva, P. Z. shur, D. A. Kiryanov, V. M. Chigvintsev, O. V. Dolgix, K. P. Lujetskiy // profilaktik va klinik tibbiyot. - 2015. - № 3 (56). 5-11 betlar

3. Inson salomatligiga etkazilgan zararining og'irligini aniqlash uchun tibbiy mezonlarni tasdiqlash to'g'risida [elektron resurs]: Rossiya federatsiyasi sog'liqni saqlash va ijtimoiy rivojlanish vazirligining 2008 yil 24 apreldagi 194n-sonli buyrug'i // Garant tizimi. - URL: <http://base.garant.ru/12162210/#ixzz2zDPH4TBv> (kirish sanasi: 24.01.2016).

4. Mr 2.I.10.0033 II. Turmush tarzi omillarining aholi salomatligiga ta'siri bilan bog'liq xavfni baholash: uslubiy tavsiyalar / Rospotrebnadzor tomonidan tasdiqlangan 31.07.2011; N. V. Zaytseva, I. V. may, P. Z. shur va boshqalar - M., 2012.

5. O'smirlar: sog'liq uchun xavf va ularni hal qilish yo'llari: JSST axborot byulleteni. - № 345. - 2016 yil [elektron resurs]. - URL: <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs345/ru/> (kirish sanasi: 15.02.2016)

6. Shimoliy Karolina universitetining Chapel Hilldagi aholi markazi va Rossiya fanlar akademiyasi sotsiologiya instituti ishtirokida "Iqtisodiyot Oliy maktabi" Milliy tadqiqot universiteti va "Demoskop" YOAJ tomonidan olib boriladigan Nie-HSE (RLMS-HSE) iqtisodiy holati va aholi salomatligi bo'yicha Rossiya monitoringi. (Rlms-HSE tadqiqot saytlari). - URL: <http://www.cpc.unc.edu/projects/rlms> va <http://www.hse.ru/rlms> (kirish sanasi: 28.04.2016).

7. Inson salomatligi uchun individual sinflar va mahsulot turlarining integral ruxsat etilgan xavfini aniqlash usuli: ixtiro uchun patent RUS 2368322 09.01.2008 y. / N. V. Zaytseva, I. V. may, P. Z. shur, P. V. Trusov, M. P. Shevyreva, N. N. Goncharuk. M., 2008 yil.